

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК – БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН ПАЙДА БОЛУШУНУН ЖАНА БАЙЫШЫНЫН БИР БУЛАГЫ

Жунусалиева К.Т.

*Жунусалиева Кундуз Тотоновна – ф.и.к., доцент,
Талас мамлекеттик университети, Талас ш.*

УДК.894.341-09 (043.3)

***Аннотация** Элдик оозеки чыгармачылык –балдар адабиятынын өнүгүшүндө ролу чоң. Макалада балдар адабиятынын эң байыркы үлгүлөрү элдик оозеки чыгармачылыкта чагылдырылып,анын пайда болушу, өнүгүшү жана байышы тууралуу сөз болуп, талдоого алынат.*

***Түйүндүү сөздөр:** фольклор, сатирик, санжырачы, ырчы, төкмө.*

Устное народное творчество - источник появления и обогащение детской литературы

Аннотация В развитии детской литературы огромный роль устного народного творчества. В статье отражаются древние образцы устного народного творчества детской литературы, идет речь и анализируется о его появлении, развитии и обогащения.

Ключевые слова: фольклор, сатирик, слагатель, певец, импровизатор

Annotation Folklore plays an important role in the development of children's literature. The ancient samples of folklore of children's literature and analyze its appearance, development and enrichment is reflected in this article.

Key words: folklore, satirist, slagatel, singer, improviser

Кыргыз эли- дүйнө элдеринин ичинен сан жагынан аз болсо да, руханий дүйнөсү жагынан өтө бай, күчтүү, касиеттүү элдердин катарына кирет. Анын касиеттүүлүгү эки сап ырдан улуу “Манас” эпосу баш болгон баатырдык, лиро-эпикалык дастандарга чейин океандай чалкыган бай фольклордук мурастардын бар экендиги, башкача айтканда өткөндүн үнү, жаңынын жаңырыгы болуп, эстетикалык рахат тартуулап тарбия, танытуучулук оң таасирин тийгизип, кылымдан-кылымга урпактарыбызга сакталып келе жаткандыгында.

Элибиздин жашоо-турмушун адабиятсыз элестетүү мүмкүн эмес, адам төрөлгөндөн баштап өлгөнгө чейин бүт ырым-жырым, салт-санаалары, ыр, ый, күү ырлары менен коштолот. Мындай уникалдуу элдин кан-жанына сиңген таалим-тарбия берүүнүн эң башкы булагы элдик оозеки чыгармачылык. Дүйнөдө теңдешсиз оозеки чыгарма да биздин элде жаралган. Ошол чыгармалар менен жашап, урпактарга таалим-тарбия берип келишкен.

Элдик оозеки чыгармачылыктын түр-түрлөргө бөлүнүшүнүн жанрдык ажырымын тастыктап чыгуу, ар бир жанрга кире турган материалдардын бүгүн илимге белгилүү үлгүлөрүнүн тематикаларын, чыгармалардын болжолдуу көлөмүн көз алдыга келтирүүнүн өзү эле кыргыз фольклору өзгөчө бай экендигин көрсөтүп турат. Фактылык материалдарга таянып караганда кыргыздарда эпикалык жанр, ыр менен айтылуучу эпостордун түрлөрү өзгөчө өнүккөнүн байкоого болот, себеби элибиздин өз тарыхын, басып өткөн жолунун урунттуу жерлерин кийинки муундарга көркөм чыгармалар аркылуу сактоо, үлгү катары калтыруу аракети менен түшүндүрүүгө болот.

Элибиздин эгемендүүлүккө ээ болушу фольклордук жанрларыбыздын проблемаларын жаныча кароону, ага башкача мамиле кылууну талап кылып отурат, тактап айтканда “фольклордун актуалдуулугу өз маанисин жоготту” –деген скептик көз караштарга жооп катары бүгүнкү күндө элибиздин нукура улуттук менталитетин баса көрсөтө турган мурастарга таянуу, көңүл буруу, маани берүү эң биринчилерден болуп күн тартибине коюлуп жатат. Мурдагы панисламисттик, пантюристтик, феодализмди көздөгөндүк, эски турмушту идеализациялоо делип, “ур-токмокко” алынган көркөм мурастардын багы ачылып, калайык-калкка жетүүдө [2.7-б.].

Сөзүбүз куру болбос үчүн мисал келтире кетсек туура болор. С.Орозбаковдун айтуусу боюнча айтылган “Манас” эпосу 183 миң саптан ашык турса, анын көпчүлүк окуялары, эпизоддор ж.б. алынып ташталган. Мындай көрүнүштөр кенже эпостор же поэмалар жөнүндө да ушундай мамиле болгондугун айтууга болот.

Кыргыз эли өзүнүн тарыхый өнүгүү жолунда кара сөздүн чебери катары өз башынан өткөргөн турмушунун урунттуу учурлары менен алгылыктуу табылгаларын көркөм сөз тутумунда көркөм чыгармаларда мончоктой тизип, эл байлыгын баалап, бапестеп, көп жактуу бай мазмунун кемитпей сактап, келечек кыялдарын керемет жомоктор, учу түгөнбөгөн уламыштарга сыйдырышкан. Ал жомоктор менен уламыштар элибиздин профессионал жазма адабиятыбыздын жаралышына телчигишине, өнүгүшүнө чоң өбөлгө болгону талашсыз. Ал тургай жаш жазуучуларыбыздардан тартып, улуу сүрөткерлерибизге чейин уюткулуу элдик оозеки чыгармаларыбыздын үлгүлөрүн өз чыгармачылыктарында пайдаланышып келишкендиктери бекеринен эмес. Ал эми балдар фольклору элдик оозеки чыгармачылыктын өсүш жолун изилдөөдөгү негизги булактардан болуп саналат. Ар бир чыгарма өзүнүн жаралыш жолунда ошол элдин көз карашын, жашоо шартын, үрп-адатын, маданиятын чагылдырат.

В.Г.Белинский балдар китептери тарбия үчүн жазыларын, тарбия болсо улуу иш экендигин, ал инсандын тагдырын аныктарын белгилеген, демек балдар адабиятынын негизги максаты-балдарды тарбиялоо. Ал эми тарбиянын түрү көп, алардын ичинен сөз өнөрү катары көркөм адабияттын функциясы – ыймандык тарбияга жана эстетикалык тарбияга өзгөчө басым жасоо. Ошондуктан балдар жазуучусу педагог болушу керек дешет. Ушул эле орус сынчысы балдар китептеринин спецификалуу тематикасы болбостугун айтып, алар менен ар кандай олуттуу жана маани-

лүүү темаларды сүйлөшүүгө мүмкүндүгүн, жөн гана ошол сүйлөшүүнүн балдар дүйнөсүнө жакын жана жеткиликтүү формасын издеп табуу зарылдыгын белгилейт.

Педагог К.Д.Ушинский балдар китептеринин тили боюнча теориялык баалуу ой-пикирлерин айтып, балдарды эне тилинде окутууга өзгөчө маани берген, “Детский мир”(1860) жана “Родное слово” (1984) деген китептерине көптөгөн элдик жана менчик жомокторду, ырларды, макал-ылакап, табышмактарды киргизген, “элдик тил жоголгон кезде андан ары эл да жок болот ” деп таамай айткан [1. 8-б.].

Балдар адабиятынын тарбиялык мааниси жаш муундарды кичинекейинен өз эне тилинин көркөм ширесин таттырып отуруп, улуттук руханий дүйнөнү өлбөс-өчпөс кылып тартуулай ала турганында.

Эл арасында элдик оозеки чыгармаларды жараткандар да, тараткандар да эл акындары экендигин айта кетүүбүз жөндүү, анткени эл ичинде дастандарды айтуу менен, өзүнөн кийинки жаш муундарга жеткире билүү, ал чыгармалар аркылуу балдарды ыймандуулукка, эли-жерин коргоого, турмушун таанытууга, жаратылышты сүйүп жана аны сактоого үйрөтүшкөн. Элибизде мындай нускоочу акындар, төкмөлөр, акылман ойчулдар ж.б. акындар Нурмолдо, Арстанбек, Молдо Кылыч, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижок жана Калыктар сөз өнөрүн бийик тутуп жашап, турмушту үйрөнүүнүн маанилүү каражат-куралы болуп, бүгүнкү улуттук балдар адабиятын түптөгөн чыгармаларынан болоруна шек жок.

Академик В.Радлов бир кыргыз акынынан “тиги же бул ырды айтып бере аласыңбы” деп сураганда, ал мындай жооп кайтарыптыр: “Кандай ыр болбосун мен ырдап бере аламын, анткени мени ыр өнөрүнө жараткан, ал менин оозума сөздөрдү келтирип турат жана аларды издөөнүн мага зарылчылыгы жок, мен ырды эч качан жаттап үйрөнгөн эмесмин, баары өзүмдөн чыгат ” [3.28-бет].

Демек, ырчы айлана-чөйрөнү жөн эле ырдабастан, аны акындык сезим-туум менен көркөмдөп, ыргакка салып, образдуу ырдайт, тактап айтканда кыргыз элинин тарыхын, каада-салтын, терең өздөштүргөн тарыхчы, этнограф, сүрөтчү, философ болгон. Мына ошол акындарыбыздын поэзиясын андан ары жолдоп, профессионал жазма адабиятыбыздын өкүлдөрү учурдун талабына ылайык жаңы адабиятыбызды түптөөгө белсенип киришти. Алар: К.Тыныстанов, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, М.Элебаев, К.Эсенкожоев, кийинки муундун өкүлдөрү С.Эралиев, С.Жусуев, Ч.Айтматов, Ш.Бейшеналиев, А.Осмонов ж.б. өсүп чыккан. Балдар адабиятынын бүгүнкү күндөгү туундулары ошол мезгилде башталган десек жаңылышпайбыз. Бара-бара балдарга арналган көркөм чыгармаларды жазган акын-жазуучуларыбыз өсө баштады.

30-жылдар кыргыз балдар адабиятынын төрөлүш мезгили болду. Орус балдар адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармаларын кыргыз тилине которулушу совет адабиятынын өнүгүшүнө өбөлгө түздү. 1937-жылы балдар үчүн жазылган А.Бартонун “Жаш туугандар”, “Ырлар”, “Чамбыл кыз”, С.Я.Маршактын “Акылсыз чычкандын баласы тууралуу”, “Жалкоолор жана мышык”, “Мына ушундай унутчаак”, Л.Н.Толстойдун “Булька”, “Үч аюу” деген китептери кыргыз тилинде басылып чыккан. 30-жылдар аралыгында кыргыз калемгерлеринин балдарга арналган элүүгө жакын китептери жарык көргөн. Бирок ошол учурга жетишерлик деңгээлде чыкты дегени менен, чыгармаларды балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша жазуу жана чыгаруу жолго коюлган эмес. Ошондуктан 20-30-жылдардагы балдар адабиятын изилдегенде өтө кыйынчылыкты туудурат, акын-жазуучулар бөбөктөр үчүн атайын чыгарма жаратышпаганы, бул дагы да болсо балдар адабиятынын жетиле электигинин күбөсү.

Демек, балдар адабиятына коюлган башкы талап – ал балдарга болжолдонуп, ылайыкталып атайын жазылышы, чыгарылышы керек.

А.С.Экзюпери айткандай: “Биз баарыбыз өз балалыктарыбыздын өлкөсүнөн чыккандыгыбыз тууралуу айткандай эле ал өлкөнүн миң түрлүү сырларынын ачыкчын таба билген жазуучу гана балдар жазуучусу аталат. Жалпысынан “бала” , “балдар адабияты” деп койгонубуз менен анын негизги спецификаларынын бири ушунда – балдар жаш курактарына жараша бирдей болбойт, алардын да бири-биринен психологиялык, акыл-эстик, дене түзүлүштүк жактан бир топ айырмачылыктары болот. Жазуучу мына ушул курак өзгөчөлүктөрүн эске алып чыгарма жаратпаса анын жазгандары “адрессиз ” ара жолдо калат. [4.10-б.].

30-жылдардагы жыйырмага жакын поэтикалык китептердин ичинен А.Токомбаевдин кенжелерге адрестелген “Биздин китеп” аттуу ырлар жыйнагы балдар поэзиясындагы биринчи чыккан, ырларынын идеялык-тематикалык чечилиши, балдар темасына арналышы менен балдар поэзиясынын башаты катары кызмат кылат. Жыйнакта билимге, жаңы маданиятка умтулган балдардын тилек-максаттары берилген.

Балдар үчүн ыр жазууга аракет кылган кыргыз акындарынын бири Жоомарт Бөкөнбаев болгон. Акындын “Алтын кыз” ырлар жыйнагынан “Торгой менен жагалмай”, “Арстан менен түлкү”, “Жылан менен бака”, “Булбул менен гүл” сыяктуу тамсил түрүндөгү, айбанаттар менен канаттуулардын дүйнөсүн баяндаган ырларды жазган, бирок балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алган эмес. “Балдар үчүн ырларында” балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алып, жалаң тестиерлер менен кенжелерге арнаган.

Акын М.Алыбаев да алгачкы дебютун балдар ырларынан баштап, “Бактылуу жаштык” аттуу ырлар жыйнагын балдарга арнаган. Жыйнактын басымдуу көпчүлүк бөлүгүн балдар ырлары ээлейт. Ырларында ар кыл курактагы балдардын үмүт-тилектери, коомдук-маданий иштеги жетишкендиктери сүрөттөлөт. (“Инженер болом”, “Тарбияга талпынам”, “Кышка камынгын”, “Коён, тоок багамын”, “Жүргүлө, музей көрөлү” “Даярдык менен” ж.б.)

Кыргыз элинин көрүнүктүү акындарынын бири Тоголок Молдонун да балдар поэзиясына сиңирген эмгеги зор, анткени элдик ырларды иштеп чыгып ырга айландырган акындын ырлар жыйнагы 1939-жылы “Балдар жомоктору” деген ат менен жарык көрүп, “Торпогум”, “Чын таз”, “Жети таз, жеке таз”, “Телибай тентек”, “Кожонун аңгемеси” “Уй менен музоосу” деген ыр, тамсил, жомоктору кирет. Чыгармаларында балдарды жалкоолуктан, тентектиктен, алыс болууга чакырат.

Проза жаатында бир топ чыгармалар жарык көрүп, ошолордун арасынан К.Эсенкожоевдин илимий-фантастикалык жана реалисттик багыттагы аңгемелери пайда болду. Жазуучунун “Саякаты бала”, “Үчүнчү шар”, “Родинанын уулу” сыяктуу китептери жарык көрдү. Бул чыгармалар кыргыз адабияты үчүн жаңылык катары кирип, окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынды. “Үчүнчү шар” (1938) аңгемеси кыргыз адабиятындагы фантастикалык чыгармалардын төл башы болуу менен да баа жеткис мааниге ээ. 40-жылдардагы балдар адабияты элдик сюжеттердин негизинде жазылган жомок-поэмалар менен башталды, анткени 30-жылдардын аягы фольклорду өздөштүрүүгө катуу аракеттер жасалган. Согуштун болушу адабияттын өнүгүшүнө убактысынча токтотту.

Согуш бүткөндөн кийин А.Осмоновдун “Балдар үчүн” (1947), А.Токтомушевдин “Жаштын тилеги” (1948), Т.Үмөталиевдин “Биздин жер”, Т.Шамшиевдин “Ырда достор” аттуу жыйнактары жарык көргөн.

50-жылдарда кыргыз, жалпы эле совет балдар адабиятын жандандыруу маселеси күн тартибине коюлуп, “ Республикада балдар көркөм адабиятынын абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө” токтом кабыл алат да, ага ылайык Жазуучулар союзунда балдар адабияты боюнча атайын секция ачуу, “Ленинчил жаш”, “Комсомолец Киргизии”, “Кыргызстан пионери” газетасына тынбай балдар үчүн чыгармаларды жарыялоо милдети жүктөлдү. 1953-жылы балдар адабиятын басып чыгаруучу “Мектеп” басмасы негизделет. Ушундан баштап жаңыдан келип жаткан акын-жазуучулар балдар темасына шымалана киришет.

Кыргыз балдар адабиятында эң активдүү иштеп, кыргыз тилинде 43, орус тилинде 20, башка тилдерде 11, жалпысынан ар түрдүү тилдерде жетимиштен ашык китеп чыгарган акын М.Жангазиев болгон. Эң алгачкы дебюту “Балалык” деген жыйнак менен башталган.

Совет учурундагы балдар адабияты тууралуу ой жүгүрткөндө ал адабияттын пайда болушунун, жашап турушунун жана байышынын бир булагы – элдик оозеки чыгармачылык экендигин сөзсүз айта кетүүгө тийишпиз. 1927-жылы жазылган “Чабалекей менен жылан”, “Түлкү менен суур” сыяктуу аңгемелеринен тартып, Тоголок Молдонун элдик тамсилдерди, кошок, армандарды иштеп чыгышы, Молдо Кылычтын “Буудайык”, К.Акиевдин “Ач карышкыр”, А.Үсөнбаевдин “Жолборс минген киши”, Т.Үмөталиевдин “Күч бирдикте”, А.Токомбаевдин “Жетим менен сыйкырчы”, А.Осмоновдун “Толубай сынчы” уламыштары дал ушул фольклорду кайра иштеп чыгуунун натыйжасында акындар поэзиясын, жазма адабиятты, анын ичинен балдар адабиятын байытты.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. Муратов А., Исаков К. Кыргыз балдар адабияты. –Б., 2012;
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. –Б. 2002;
3. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. –Ф,1987;
4. МуратовА., Исаков К. Кыргыз балдар адабияты. –Б., 2012;
5. Радлов В. Предисловие //Китепте : Манас-героический эпос киргизского народа . –Фрунзе, 1968 .28-бет

Рецензия жазган: ф.и.к., ТалМУнун доценти Т.К.Айталиева